

Ο Τρίτος Τομέας στην Παροχή Κοινωνικών Υπηρεσιών

του Παναγιώτη Ζάννη

*“The Third Sector in Social Services”
by Panagiotis Zannis*

Βιβλιογραφική Παραπομπή Ζάννη, Π. (2006), «Ο Τρίτος Τομέας στην Παροχή Κοινωνικών Υπηρεσιών», κεφάλαιο στο συλλογικό τόμο: *Η Ανάπτυξη Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών*, Αθήνα: Ερμής και ΕΚΕΠΙΣ, athena-socialscience.net, paper no 10

Περίληψη

Σκοπός του κεφαλαίου είναι να γνωρίσει ο αναγνώστης τις βασικές έννοιες που συνθέτουν τον «μη κερδοσκοπικό» ή «τρίτο τομέα», να κατανοήσει τη συμβολή του ιδιαίτερα στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας, αλλά και τις ιδιαίτερες δυνατότητές του στο σχεδιασμό και στην παροχή Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών. Αναφέρομαι στον τομεακό διαχωρισμό μίας κοινωνίας, και προχωρώ στην ανάλυση των οργανωσιακών δυνατοτήτων των οργανώσεων του τρίτου τομέα σε σχέση με τους δημόσιους οργανισμούς στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας. Τέλος καταλήγω στην πρόταση ενός μοντέλου συνεργασίας κράτους-τρίτου τομέα βασισμένο στην αρχή της «ουσιαστικής καταλληλότητας» που δύναται να οδηγήσει σε αποτελεσματικότερη παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, με χαμηλότερο κόστος που ολόκληρο το φάσμα των αναγκών των επωφελούμενων της κοινωνικής φροντίδας μέχρι και την ένταξη ή επανένταξή τους στην κοινωνία.

Λέξεις κλειδιά: Τρίτος Τομέας, Μη Κερδοσκοπικές-Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, Εθελοντισμός, Κοινωνικές Υπηρεσίες, Συνοδευτικές Υποστηρικτικές Υπηρεσίες

Εισαγωγή

Μέχρι πριν λίγα χρόνια ο Τρίτος Τομέας ήταν ο «γνωστός-άγνωστος» της επιστήμης. Διαθέταμε πολύ λίγα δεδομένα και ακόμα λιγότερο μπορούσαμε να αντιληφθούμε το μέγεθος της συμβολής του στις σύγχρονες κοινωνίες. Ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '80 και μετά, παρότι η μη κερδοσκοπική και η εθελοντική πρωτοβουλία αναπτυσσόταν ταχύτατα σε παγκόσμιο επίπεδο, συνήθως

αντιμετωπιζόταν ως μία αμελητέας σημασίας παράμετρος για την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη των κοινωνιών. Οι «αδέξιοι φιλάνθρωποι που ήθελαν να κάνουν το καλό»¹ και αντιμετώπιζονταν «ειρωνικά» από τους σχεδιαστές πολιτικών μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αποδείχτηκε ότι ήταν οι πρωτοπόροι μίας παγκόσμιας «έκρηξης» που έγινε αισθητή προς τα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Η ανάπτυξη του Τρίτου Τομέα θεωρείται ως μία «επανάσταση» από πολλούς ερευνητές, «μία επανάσταση» η οποία ακόμα δεν έχει ολοκληρωθεί, αλλά ήδη προκαλεί αλυσιδωτές αντιδράσεις σ' όλες σχεδόν τις διαστάσεις της κοινωνικής και οικονομικής ζωής.

1. Τι είναι ο Τρίτος Τομέας;

Ο όρος «Τρίτος Τομέας» είναι σχετικά καινούριος, γι' αυτό το περιεχόμενό του είναι συχνά άγνωστο ακόμα και για πολλούς που εργάζονται ή προσφέρουν εθελοντικές υπηρεσίες μέσα από αυτόν τον τομέα της κοινωνίας.

Αν συμμετέχετε σ' έναν πολιτιστικό σύλλογο ενός χωριού ή σ' ένα σωματείο εργαζομένων, να είστε βέβαιοι ότι συμμετέχετε σε μία οργάνωση του Τρίτου Τομέα. Αλλά αν δεν το γνωρίζατε αυτό, δεν χρειάζεται να αισθάνεστε άβολα... Όπως, διαπίστωσε ο Salamon, ο μη κερδοσκοπικός-Τρίτος Τομέας παραμένει «η χαμένη ήπειρος», ένα «αόρατο και ανεξερεύνητο τοπίο για τους περισσότερους σχεδιαστές πολιτικής, τους επιχειρηματίες, τον τύπο, ακόμα και σε αρκετά άτομα που ήδη ενασχολούνται με τον Τρίτο Τομέα» (Salamon et al, 1999: 2). Και η διαπίστωσή του αναφερόταν σε κοινωνίες που ήταν πολύ περισσότερο ανεπτυγμένες σε σχέση με την Ελλάδα.... Πρωταρχικά, θα προσπαθήσουμε να «χαρτογραφήσουμε» τον Τρίτο Τομέα, για να εντοπίσουμε ποιον «χώρο» καταλαμβάνει μέσα σε μία κοινωνία.

Αν μπορούσαμε να διαχωρίσουμε την κοινωνία σε επιμέρους βασικούς τομείς όπου υφίστανται κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, θα διακρίναμε:

- Τον χώρο **της οικογένειας**, όπου οι άνθρωποι αναπαράγονται βιολογικά και βρίσκουν συναισθηματική ασφάλεια και αλληλοϋποστήριξη. Σ' αυτόν τον

¹ Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα κράτη και οι παγκόσμιοι οργανισμοί αντιμετώπιζαν τις μη κυβερνητικές οργανώσεις ως «αδέξιους που ήθελαν να κάνουν το καλό, με περισσότερο συναισθηματικά παρά λογικά κίνητρα» (Dichter, 1999: 44 –45)

τομέα ή «χώρο» συμπεριλαμβάνουμε συνήθως και τους συγγενείς μας (συγγενικά δίκτυα).

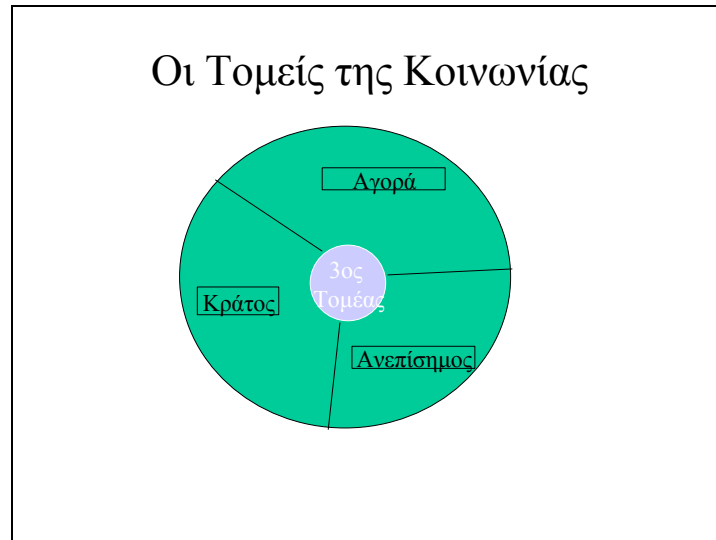
- Τον ονομαζόμενο **άτυπο ή ανεπίσημο τομέα**. Είναι ο χώρος έξω από την οικογένεια που συμπεριλαμβάνει τη γειτονιά, τους φίλους και τις παρέες μας, αλλά και γενικότερα όλο το φάσμα της κοινωνικής δραστηριότητας που αναπτύσσουμε εκτός του πλαισίου της οικογένειας και συμπεριλαμβάνει παρέες και ομάδες στις οποίες συμμετέχουμε, αλλά και οποιεσδήποτε μη επίσημα αναγνωρισμένες ενώσεις προσώπων που έχουν κάποια κοινά ενδιαφέροντα ή σκοπούς².

Οι επόμενοι τρεις τομείς αναφέρονται σε **επίσημα αναγνωρισμένες οργανώσεις**. Οργανώσεις που έχουν έστω και μία απλή, υποτυπώδη θεσμική υπόσταση και διαθέτουν κάποιο καταστατικό που ορίζει τις υποχρεώσεις των μελών της, αλλά και τους σκοπούς της οργάνωσης. Αυτοί οι τομείς είναι:

- **Η αγορά ή κερδοσκοπικός τομέας**, είναι ο τομέας της επιχειρηματικότητας. Συμπεριλαμβάνει όλες εκείνες τις οργανώσεις που έχουν δημιουργηθεί και προσαρμόζουν τη δομή τους με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Η νομικές μορφές με τις οποίες εμφανίζονται οι οργανώσεις αυτές είναι η ανώνυμη εταιρεία, εταιρία περιορισμένης ευθύνης, οι συνεταιρισμοί κ.α.
- **Ο τομέας του κράτους**, είναι ο τομέας που έχει έναν διττό στόχο: Το κοινό όφελος των πολιτών μέσα και από τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης και της κοινωνικής συνοχής, αλλά και την αναπαραγωγή του status quo σε μία κοινωνία. Σ' αυτόν τον τομέα, οι οργανώσεις υπάγονται στους κανόνες του δημοσίου δικαίου και συμπεριλαμβάνουν από το στρατό και την αστυνομία μέχρι τα πολιτικά κόμματα και όλες τις λεγόμενους δημόσιους οργανισμούς.
- Ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο τομείς υπάρχει ένας **Τρίτος Τομέας**, που συμπεριλαμβάνει όλες τις επίσημα αναγνωρισμένες οργανώσεις στις οποίες κύριο χαρακτηριστικό είναι η απαγόρευση διανομής του κέρδους σε

² Κοινό χαρακτηριστικό στη συμμετοχή μας στον άτυπο τομέα είναι ότι δεν υπάρχει ένα σαφές και προκαθορισμένο πλαίσιο που να προβλέπει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις. Υπάρχουν κυρίως οι «άγραφοι κανόνες» της συμπεριφοράς που καθορίζουν την συμμετοχή μας. Για παράδειγμα, αν προσφερθούμε να βοηθήσουμε τον γείτονα για να βάλει τον φράχτη του σπιτιού του, το πράττουμε σύμφωνα με τους άγραφους κανόνες της καλής γειτονίας. Δεν υπάρχει οποιαδήποτε νομική υποχρέωση που να επισείει κυρώσεις αν δεν τον βοηθήσουμε. Αλλά και με την παρέα που βγαίνουμε για έναν καφέ, δεν έχουμε υπογράψει κάποια κοινή συμφωνία ότι «είμαστε παρέα», ούτε έχουμε πάει σε συμβολαιογράφο για να καταγράψουμε ποια μέλη την αποτελούν. Δεν έχουμε δηλαδή κάποια επίσημη υπόσταση, κάποια τυπική λειτουργία που οφείλουμε να εκτελούμε ως παρέα. Είναι μία άτυπη, μία ανεπίσημη ομάδα.

οποιοδήποτε μέλος τους. Ονομάστηκε Τρίτος Τομέας, επειδή σε μία σύγχρονη κοινωνία είναι τρίτος κατά σειρά σε οικονομικά μεγέθη, μετά την αγορά (πρώτος τομέας) και το κράτος (δεύτερος τομέας)³.

Όπως στον κρατικό τομέα υπάρχουν οι δημόσιοι οργανισμοί, στον τομέα της αγοράς οι κερδοσκοπικές επιχειρήσεις, στον τρίτο τομέα υπάρχουν **οι μη κερδοσκοπικές- μη κυβερνητικές οργανώσεις**, δηλαδή οι οργανώσεις που δεν έχουν σκοπό το κέρδος και δεν είναι κυβερνητικές (κρατικές).

2. Η μη κερδοσκοπική- μη κυβερνητική οργάνωση (Μ.Κ.Ο.)

Υπάρχει συχνά σύγχυση με το τι εννοούμε ως «μη κερδοσκοπική -μη κυβερνητική οργάνωση» (Μ.Κ.Ο). Τις έχουν περιγράψει ως τις οργανώσεις που βρίσκονται ενδιάμεσα στις κρατικές και τις επιχειρήσεις της αγοράς (Anheier and Seibel, 1990: 1) ως «επιχειρήσεις με δημόσιες αποστολές» (Hammack and Young, 1993: xvii), αλλά και ως οργανώσεις που έχουν αποστολή να βελτιώσουν τη δημόσια ή την κοινοτική ευημερία» (Block, 1998: 152). Οι δύο τελευταίες περιγραφές θυμίζουν έντονα τον τομέα της αγοράς και τον κρατικό τομέα αντίστοιχα. Ωστόσο,

³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν πρέπει να συγχέονται αυτοί οι τομείς, με τους «πρωτογενή» (πρώτες ύλες, γεωργική παραγωγή), «δευτερογενή» (μεταποίηση) και τριτογενή τομέα (υπηρεσίες), γιατί αυτοί οι τομείς αναφέρονται στην παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών.

υπάρχει τουλάχιστον ένα βασικό χαρακτηριστικό που τις διαχωρίζει από τις οργανώσεις των άλλων δύο τομέων.

Το χαρακτηριστικό αυτό είναι η απαγόρευση διανομής του κέρδους σε οποιοδήποτε μέλος της οργάνωσης. Είναι η κύρια διαφορά με τις οργανώσεις τις αγοράς, δηλαδή τις κερδοσκοπικές επιχειρήσεις. Σε μία Μ.Κ.Ο. το κέρδος, όταν προκύπτει, απαγορεύεται να μοιραστεί σε οποιοδήποτε μέλος της, αλλά πρέπει να χρησιμοποιηθεί για την επίτευξη των σκοπών της⁴. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι οι οργανώσεις του Τρίτου Τομέα στελεχώνονται από πρόσωπα που δεν αμείβονται για τις υπηρεσίες που προσφέρουν. Μάλιστα είναι δυνατόν όλες οι θέσεις εργασίας μέσα σε μία Μ.Κ.Ο. να είναι αμειβόμενες. Οι μισθοί, όπως και στις επιχειρήσεις της αγοράς αλλά και στους δημόσιους οργανισμούς, εντάσσονται στο κόστος λειτουργίας της οργάνωσης. Ακριβώς το ίδιο συμβαίνει και με τις Μ.Κ.Ο., Ένας εργαζόμενος δεν περιμένει να έχει κέρδη η επιχείρηση για να πληρωθεί.

Ο προσδιορισμός «μη κυβερνητικός» (μη κρατικός) είναι ο χαρακτηρισμός που τις διακρίνει από τον τομέα του κράτους. Η πρώτη επίσημη αναφορά στον όρο ανιχνεύεται το 1950 σε κείμενο της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής (ECOSOC) του Ο.Η.Ε. που περιγράφει ότι «οποιαδήποτε διεθνής οργάνωση που δεν έχει δημιουργηθεί από διακρατική συμφωνία πρέπει να θεωρείται μη κυβερνητική» (Ο.Η.Ε., 1950). Πρακτικά στις περισσότερες χώρες αυτό σημαίνει ότι οι οργανώσεις του Τρίτου Τομέα υπάγονται στο ιδιωτικό και όχι στο δημόσιο δίκαιο.

Έχουν προταθεί αρκετοί ορισμοί για τις μη κερδοσκοπικές- μη κυβερνητικές οργανώσεις σε παγκόσμιο επίπεδο⁵. Η έννοια «μη κερδοσκοπικός» (non profit) δεν

⁴ Συχνά υπάρχει η απορία «πως γίνεται να υπάρχει κέρδος σε μία μη κερδοσκοπική οργάνωση»; Σε κάθε οργάνωση, αν αφαιρέσουμε τα συνολικά έξοδα από τα συνολικά έσοδα στο τέλος κάθε χρονιάς προκύπτει ένα ποσό, προκύπτει το «λογιστικό κέρδος» της οργάνωσης. Αν τα έσοδα είναι περισσότερα από τα έξοδα, τότε αυτό το πλεόνασμα που μένει δεν μπορεί να μοιραστεί σε κανέναν, αλλά υπάρχει η υποχρέωση να το χρησιμοποιήσουμε για τους σκοπούς της οργάνωσης. Σε μία μη κερδοσκοπική οργάνωση επομένως μπορεί να υπάρχει «κέρδος» από τη λειτουργία της, αλλά δεν είναι δυνατόν να μοιραστούν «μερίσματα» σε κανέναν.

⁵ Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στην προσπάθειά να συνθέσει ένα πλαίσιο ορισμού των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων που να απηχεί σε κάποιο βαθμό τις πραγματικότητες των χωρών μελών, έθεσε κάποια χαλαρά κριτήρια προσδιορισμού σωματείων και ιδρυμάτων ή οποιονδήποτε άλλων επίσημων μορφών που ωστόσο παραπέμπουν ευθέως στον όρο μη κερδοσκοπική οργάνωση: α) Την έστω και υποτυπώδως επίσημη, θεσμικά αναγνωρισμένη οντότητα, β) το μη κερδοσκοπικό χαρακτήρα (μη διανομή κέρδους), γ) την ανεξάρτητη λειτουργία από τις κρατικές αρχές, δ) η διοίκηση να είναι ανιδιοτελής, δηλαδή τα μέλη της διοίκησης να μην έχουν σκοπό το προσωπικό κέρδος και ε) να συμμετέχουν με κάποιο τρόπο στη δημόσια ζωή, ενεργώντας σύμφωνα με το δημόσιο συμφέρον (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1997: 6)

Οι Salamon και Anheier, έδωσαν τον εξής γνωστό ορισμό: Μία μη κερδοσκοπική οργάνωση πρέπει: α) Να είναι επίσημη: Να έχει νομικά αναγνωρισμένη υπόσταση, β) Ιδιωτική: Δηλαδή να είναι θεσμικά διαχωρισμένη από το κράτος, γ) Να μη διανέμεται το κέρδος της σε οποιοδήποτε μέλος δ)

έχει ωστόσο ένα κοινό ορισμό που να ανταποκρίνεται σε όλες τις πολιτισμικές και θεσμικές πραγματικότητες, τις διεθνείς εμπειρίες και τις κρατικές πολιτικές.

Ωστόσο, ένας **ορισμός- πλαίσιο** που συνδυάζει τα κοινά χαρακτηριστικά όλων των μορφών και των τύπων των οργανώσεων του Τρίτου Τομέα που παρουσιάζονται στις σύγχρονες κοινωνίες είναι ο εξής: **Μία Μ.Κ.Ο.**

α) έχει μια έστω και υποτυπώδη νομική αναγνώριση. Δηλαδή αποτελεί νομικό πρόσωπο. Αυτό εξασφαλίζει και το στοιχείο της συνέχειας της (όχι περιστασιακή) και έχει ορισμένους προκαθορισμένους σκοπούς, σε αντιδιαστολή με μία άτυπη ομάδα προσώπων τα οποία έχουν κάποιους προσωρινούς στόχους. Η Μ.Κ.Ο. υπάγεται συνήθως σε κάποιες συγκεκριμένες διατάξεις που ορίζουν ή και περιορίζουν τις δραστηριότητές της σε συγκεκριμένα πεδία δραστηριότητας που επιτρέπει ο νόμος κάθε χώρας.

β) Είναι ιδιωτική, δηλαδή να είναι θεσμικά (νομικά) διαχωρισμένη από τον κρατικό τομέα.

γ) Χαρακτηρίζεται από τη μη διανομή του κέρδους της σε οποιοδήποτε μέλος. Αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό διαχωρισμού από τον τομέα της αγοράς, αλλά όχι στοιχείο που τις διαχωρίζει απαραίτητα ηθικά ή δεοντολογικά από την αγορά.

δ) Παρέχει υπηρεσίες ή προϊόντα, είτε με πώληση είτε δωρεάν έμμεσα ή άμεσα, προς τρίτους ή τα μέλη της.

Στην Ελλάδα οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις εμφανίζονται με τρεις νομικές μορφές: Η αστική εταιρεία μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, το σωματείο μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα (σύλλογος) και το κοινωφελές ίδρυμα. Αρκετά συχνά στη χώρα μας τις αποκαλούν και ως «εθελοντικές οργανώσεις», αλλά αυτός ο ορισμός δεν είναι νομικός. Με αυτόν τον όρο συνήθως περιγράφουμε τις οργανώσεις στις οποίες το «εθελοντικό πνεύμα» είναι έντονο ή ότι βασίζονται κυρίως σε μη αμειβόμενο προσωπικό για την επίτευξη των στόχων τους.

Αυτοδιευθυνόμενη: Να έχει εσωτερικούς μηχανισμούς λήψης αποφάσεων και να μην ελέγχεται από άλλες εξωτερικές οντότητες και ε) και «εθελοντική» με την εξής έννοια: «Να περιλαμβάνει σε κάποιο βαθμό την εθελοντική συμμετοχή είτε σε επίπεδο δραστηριοτήτων είτε σε επίπεδο διοίκησης της οργάνωσης» (Salamon and Anheier, 1992).

3. Ο Εθελοντισμός

Ο όρος «εθελοντής» πρωτοεμφανίστηκε το 1750 και είχε το νόημα της έκκλησης προς τους πολίτες για να ενταχθούν στο στρατό σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης. Ωστόσο, αντλεί την καταγωγή του και από την εκκλησία και τις θρησκευτικές οργανώσεις με την έννοια της «θεληματικής δωρεάς», δηλαδή την έμπρακτη φιλανθρωπική δραστηριότητα των χριστιανών που εμπνέονταν από την παραβολή του «καλού Σαμαρείτη» (Cnaan et al, 1993: 37, Cnaan et al, 1996: 360 – 362). Ως έννοια, ο εθελοντισμός, αναφέρεται γενικά στη δωρεάν παροχή εργασίας που προσφέρει ένας άνθρωπος ανιδιοτελώς, χωρίς να εξαναγκάζεται να την προσφέρει και είναι επωφελής προς τρίτους, την κοινότητα ή την κοινωνία γενικά.

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο ιδιαίτερες χρονικές περιόδους στην παροχή εθελοντικής εργασίας:

Η πρώτη, που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε ως «**παραδοσιακός εθελοντισμός**» συνδέεται με την παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας ιδιαίτερα στο χώρο της κοινωνικής φροντίδας, αλλά και στη συνδρομή των εθελοντών σε έκτακτες περιπτώσεις που σχετίζονται με την πολιτική προστασία (φυσικές καταστροφές κλπ). Φορείς της παραδοσιακής έννοιας του εθελοντισμού ήταν κυρίως οι εκκλησίες και οι θρησκευτικές οργανώσεις, αλλά και ορισμένες μεγάλες οργανώσεις όπως ο Ερυθρός Σταυρός, το κίνημα του Προσκοπισμού κ.α. Η εθελοντική εργασία παρεχόταν κυρίως μέσα από τον ανεπίσημο τομέα και από μεγάλα κοινωφελή ιδρύματα που σήμερα κατατάσσουμε στον Τρίτο Τομέα. Θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε την παραδοσιακή έννοια για τον εθελοντισμό, ως μία **πιο ενεργητική φιλανθρωπική δραστηριότητα**⁶.

Τόσο η φιλανθρωπία όσο και ο εθελοντισμός χρησιμοποιούνται σήμερα πιο διασταλτικά και αναφέρονται σε δραστηριότητες που δεν σχετίζονται απαραίτητα με την υποστήριξη των μη προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά εκτείνονται σε ποικίλα πεδία όπως ο πολιτισμός, η οικολογία, η επιστήμη και η αναψυχή. Μ' αυτή την έννοια οι δύο όροι, φιλανθρωπία και εθελοντισμός, αφορούν σε σκοπούς που θεωρούνται ευρύτερα ευεργετικοί για την κοινωνία. Ως φιλανθρωπική δραστηριότητα θεωρείται σήμερα και η δωρεά σε ένα μουσείο ή σε ένα πανεπιστήμιο από την οποία δύναται να ωφελούνται όλες οι εισοδηματικές κατηγορίες και όχι μόνο

⁶ Μία κύρια διαφορά είναι ότι η φιλανθρωπία αφορά κυρίως τη «δωρεά σε είδος και σε χρήμα» ενώ ο εθελοντισμός τη «δωρεά με τη μορφή εργασίας μόνον» (Block, 1990: 101)

οι φτωχοί⁷. Ανάλογα και ο εθελοντισμός, με την σύγχρονη έννοια, κατευθύνεται σ' ολόκληρη την κοινωνία και όχι απαραίτητα προς τους ανθρώπους που έχουν ανάγκη (βλ. Ζάννης, 2004). **Ο σύγχρονος εθελοντισμός** παρέχεται σήμερα κυρίως από τις πάσης φύσεως οργανώσεις του Τρίτου Τομέα, αλλά και από όλους τους άλλους τομείς, και τελευταία από τον τομέα της αγοράς. Ο τομέας της αγοράς δεν περιορίζει τη συνδρομή του αποκλειστικά με τη μορφή δωρεάς σε είδος ή σε χρήμα (χορηγίας). Στη σύγχρονη έννοια της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης (corporate social responsibility)⁸ εντάσσονται και τα προγράμματα εθελοντικής εργασίας που ωφελούν την κοινότητα ή την κοινωνία γενικότερα και παρέχονται από το προσωπικό των επιχειρήσεων. Ωστόσο, το ποσοστό που κατέχει ο τομέας της αγοράς στη συνολική εθελοντική δραστηριότητα είναι πολύ μικρό και αφορά κυρίως στη χρήση τεχνογνωσίας και στην δωρεάν προσφορά εργασίας για την επίλυση προβλημάτων σε επίπεδο κοινότητας, με στόχο το αμοιβαίο όφελος και της επιχείρησης και της κοινότητας.

Μέσα από τις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται στις σύγχρονες κοινωνίες, αναγκαστικά μεταβάλλεται και ο τρόπος που ορίζουμε την εθελοντική εργασία. Ένας πιο σύγχρονος και πιο λειτουργικός ορισμός είναι:

- **η εργασία που παρέχεται δωρεάν** (με την έννοια της απουσίας χρηματικών απολαβών). Δηλαδή, η απουσία του μισθού τη διαχωρίζει από την έννοια της αμειβόμενης θέσης απασχόλησης.
- **και έχει θετικές κοινωνικές εκροές για ομάδες, κοινότητες ή την κοινωνία γενικά.**
- **παρέχεται μέσα από τον κρατικό, κερδοσκοπικό, μη κερδοσκοπικό ή και τον ανεπίσημο τομέα, οργανωμένα ή ατομικά,**

⁷ Θα πρέπει να διαχωριστούν και οι όροι «φιланθρωπία- ελεημοσύνη»: Η ελεημοσύνη αφορά αποκλειστικά στις δωρεές προς τους φτωχούς και προς αυτούς που έχουν ανάγκη, ενώ η φιλανθρωπία ωφελεί την κοινωνία γενικά (Jenks, 1987:322, Lowenberg, 1994:195)

⁸ Παρότι μέχρι σήμερα δεν έχει υπάρξει ένας κοινός αποδεκτός ορισμός σε διεθνές επίπεδο, σύμφωνα με την Πράσινη Βίβλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ιούνιος 2002) η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη αναφέρεται στις εταιρείες που ενσωματώνουν σε εθελοντική βάση κοινωνικές και περιβαλλοντικές ανησυχίες στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες και στις επαφές τους με άλλα ενδιαφερόμενα μέρη».

- η εργασία δεν προκύπτει από ρητή εξαναγκαστική εντολή που αφορά και σε πιθανές κυρώσεις από το κράτος ή τον εργοδότη στον τομέα της αγοράς, αλλά δύναται να «επιβάλλεται» από κοινωνικούς, οικονομικούς ή άλλους λόγους
- και η εργασία κατευθύνεται προς τρίτους και όχι προς συγγενικά και φιλικά πρόσωπα και ανάλογα κοινωνικά δίκτυα που κάποιος μετέχει, όπου και η ανάλογη ανταπόδοση των δωρεάν υπηρεσιών του θεωρείται δεδομένη από τους άλλους, ώστε η μη ανταπόδοση να αποτελεί λόγο αποξένωσης ή αποβολής από το άμεσο φιλικό και κοινωνικό περιβάλλον του⁹ (Ζάννης, 2004)

4. Η ανάπτυξη του τρίτου τομέα και του εθελοντισμού στις σύγχρονες κοινωνίες

Όπως έχουμε διαπιστώσει στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου, οι νέες συνθήκες που διαμορφώνονται στις σύγχρονες κοινωνίες έχουν ως αποτέλεσμα οι θεσμοί να μετασχηματίζονται με σκοπό να ανταποκριθούν στις νέες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές μεταβολές ανάγκες. Ποια είναι η «αναγκαιότητα» ύπαρξης των οργανώσεων του τρίτου τομέα στις σύγχρονες κοινωνίες;

Ο κλασικός ορισμός του Theodore Levitt, που πρότεινε το 1973, μας δείχνει τον «χώρο» που αναπτύσσεται ο Τρίτος Τομέας: «Ο Τρίτος Τομέας αναφέρεται σε οργανώσεις που μπορεί να είναι αντιδιαμετρικά διαφορετικές μεταξύ τους και καλύπτουν ένα τεράστιο φάσμα δραστηριοποίησης, σε πεδία που η αγορά και το κράτος είτε δεν δραστηριοποιούνται αρκετά συχνά, είτε αρκετά αποτελεσματικά ή δεν δραστηριοποιούνται καθόλου». Αυτός ο ορισμός μας αποκαλύπτει ότι υπάρχουν ορισμένες ανάγκες σε μία κοινωνία που δεν ικανοποιούνται από τους άλλους «παραδοσιακούς τομείς». Για ποιους λόγους;

- Οι επιχειρήσεις της αγοράς γιατί διαβλέπουν ότι δεν μπορούν να αποκομίσουν ικανοποιητικά κέρδη από μία πιθανή δραστηριοποίηση σε ορισμένα πεδία. Αν φανταστούμε, για παράδειγμα, ότι υπάρχει ανάγκη για

⁹ Το τελευταίο χαρακτηριστικό, διαχωρίζει την εθελοντική εργασία από τη δωρεάν εργασία που προσφέρουμε σε φίλους, συγγενείς, γείτονες και γενικά σ' ανθρώπους που βρίσκονται κοντά μας, και αισθάνονται συχνά την υποχρέωση ή αναμένουμε και εμείς οι ίδιοι να μας το «ανταποδώσουν».

τη δημιουργία ενός κέντρου φιλοξενίας αστέγων, αντιλαμβανόμαστε ότι καμία κερδοσκοπική επιχείρηση δεν θα αναλάβει το δημιουργήσει και να το λειτουργήσει. Από πού θα έχει έσοδα; Από τους φτωχούς άστεγους;

- Το κράτος δεν δραστηριοποιείται, είτε αρκετά συχνά είτε αρκετά αποτελεσματικά, για μία σειρά από λόγους που έχουν να κάνουν με τους περιορισμένους πόρους που διαθέτει για την κοινωνική φροντίδα είτε επειδή κρίνεται ότι άλλες κοινωνικές ανάγκες είναι πιο επείγουσες είτε για γραφειοκρατικούς και άλλους λόγους.
- Ο παρέες ανθρώπων από τον ανεπίσημο -άτυπο τομέα συνήθως δεν διαθέτουν τους αναγκαίους πόρους, αλλά και την οργανωσιακή δομή και τεχνογνωσία για να αναλάβουν τέτοιες πρωτοβουλίες

Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι **κάποιες κοινωνικές ανάγκες δεν καλύπτονται από πουθενά**. Συνθέτουν δηλαδή «ορισμένους χώρους», ορισμένα κενά στα οποία μπορεί να αναπτυχθεί η ιδιωτική μη κερδοσκοπική πρωτοβουλία. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε άπειρα τέτοια παραδείγματα σε διάφορα πεδία δραστηριότητας, όπως στην προστασία περιβάλλοντος, στην υγεία, στο πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στον πολιτισμό κ.α.

Πολλοί από εμάς θα ισχυριζόμασταν ότι το κράτος είναι υποχρεωμένο και θα έπρεπε να παρέμβει για να καλύψει τις ανάγκες που παρουσιάζονται σ' αυτά τα πεδία. Το ερώτημα όμως που τίθεται είναι αν έχει τη δυνατότητα αυτή. Και μία κυνική απάντηση θα ήταν «αν μπορούσε, γιατί τόσα χρόνια έχει αφήσει τόσες ανάγκες ανικανοποίητες»; Σε προηγούμενη ενότητα διαπιστώσαμε την ανεπάρκεια του κράτους να ανταποκριθεί ικανοποιητικά σε μία σειρά από σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες. Αλλά ας το αφήσουμε αυτό το θέμα για λίγο παρακάτω....

Το βέβαιο είναι ότι σε παγκόσμιο επίπεδο η ανάπτυξη του τρίτου τομέα αποτελεί μία πραγματικότητα με εκπληκτικές διαστάσεις. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1995 σε 22 χώρες, ο τρίτος τομέας αποτελούσε μία «βιομηχανία» ύψους 1,1 τρισεκατομμυρίων δολαρίων. Στις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις απασχολούνταν 19 εκατομμύρια άνθρωποι¹⁰, ενώ κατά μέσο όρο ένα 28% τον πολιτών προσέφερε εθελοντική εργασία. Οι ώρες της εθελοντικής εργασίας που προσέφεραν, ισοδυναμούσαν συνολικά με 10,6 εκατομμύρια θέσεις πλήρους απασχόλησης. Η συμβολή του Τρίτου Τομέα ν συνέθετε κατά μέσο όρο το 4,6% του

¹⁰ Σε ισοδύναμο πλήρους απασχόλησης

Α.Ε.Π. στις οικονομίες των χωρών αυτών¹¹ (Salamon et al, 2000). Σήμερα, παρότι δεν έχει υπάρξει ανάλογη έρευνα τέτοιας έκτασης, τα μεγέθη εκτιμώνται πολύ μεγαλύτερα. Τα πεδία δραστηριότητας που αναπτύσσονται οι οργανώσεις του Τρίτου Τομέα είναι κυρίως στον πολιτισμό, στην εκπαίδευση και στην έρευνα, στην υγεία, στην κοινωνική φροντίδα, στο περιβάλλον, στην υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στη φιλανθρωπία, στη διεθνή ανθρωπιστική και αναπτυξιακή βοήθεια. Ιδιαίτερα, η εκπαίδευση, η υγεία και η κοινωνική φροντίδα, αν κρίνουμε από το μέγεθος της απασχόλησης, αποτελούν τα κύρια πεδία δραστηριοποίησης των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων σε παγκόσμιο επίπεδο (βλ. πίνακα)

Εκπαίδευση	Υγεία	Κοινωνική Φροντίδα	Πολιτισμός	Επαγγελματικές Οργανώσεις	Ανάπτυξη	Περιβάλλον/ Συνηγορία	Άλλες
28%	21,9%	27%	10,1%	2,6%	5,5%	3,3%	1,4%

Σύνθεση της συνολικής απασχόλησης στον τρίτο τομέα το 1995 σε 22 χώρες

Πηγή: Salamon, et al, 2000 : 5

Στην Ελλάδα, ωστόσο, ο Τρίτος Τομέας δεν είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένος. Αυτό οφείλεται κυρίως στο ότι η κοινωνία των πολιτών στη χώρα μας χαρακτηρίζεται ως «ατροφική ή αφανής» (βλ. Σωτηρόπουλος, 2004), καθώς μία σειρά από πολιτικοί, πολιτισμικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες δεν ευνόησαν την ανάπτυξή της (βλ. Ζάννης, 2005, για τις ιδιαίτερες συνιστώσες που ευνοούν την ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών βλ. και Μουζέλης 2004, Ζάννης, 2004)¹².

¹¹ Σε ορισμένες χώρες σήμερα, όπως στην Ολλανδία, ο Τρίτος Τομέας συμβάλλει κατά 15,5% στο Α.Ε.Π., και με 12,3% στη συνολική απασχόληση.

¹² Ιδιαίτερα για την απασχόληση, ενδεικτική είναι η μοναδική αναφορά σε διεθνείς μελέτες κατά την οποία στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας ευρύτερα (μη κερδοσκοπικός τομέας και οι πάσης φύσεως συνεταιρισμοί) το 1999 στην Ελλάδα υπολογίστηκαν 68.771 θέσεις εργασίας (σε ισοδύναμο πλήρους απασχόλησης) που αντιστοιχούσαν στο 1,81% της συνολικής απασχόλησης. Η Ελλάδα με αυτό το ποσοστό τοποθετήθηκε στην τελευταία θέση ανάμεσα στις 15 χώρες-μέλη της Ε.Ε., με προτελευταία την Πορτογαλία στην οποία το ποσοστό συμβολής της κοινωνικής οικονομίας στη συνολική απασχόληση ήταν 2,51%. Ο Μέσος Όρος στην Ε.Ε ανερχόταν στο 6,6% της συνολικής απασχόλησης (βλ. Greffe, 2003).

5. Οι δυνατότητες του Τρίτου Τομέα στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών

Σύμφωνα με το παραπάνω βασικό επιχείρημα για την ανάπτυξη του τρίτου τομέα στις σύγχρονες κοινωνίες, δηλαδή το κενό που παρουσιάζεται στην ικανοποίηση κοινωνικών αναγκών, μας δημιουργείται η εντύπωση ότι «τελικά ο τρίτος τομέας είναι μία λύση ανάγκης»(;) και σύμφωνα με αρκετούς υπέρμαχους του κλασικού Κράτους Πρόνοιας, μία αναπόφευκτη συνέπεια, ένα υποπροϊόν της «αποδόμησης» και της παρακμής του. Στη σχετική ενότητα του βιβλίου διατυπώθηκε το «αίτημα-ορίζοντας» που διαμορφώνεται μέσα από τη μεταβολή των συνθηκών στις σύγχρονες κοινωνίες: « Ποιοτικά αρτιότερες υπηρεσίες, με σεβασμό στη διαφορετικότητα και την αξιοπρέπεια του πολίτη και προσαρμοσμένες στις ιδιαίτερες ανάγκες του». Ακριβώς βάσει σ' αυτόν τον νέο προσανατολισμό διερευνούμε και το ερώτημα: **Αποτελεί ο τρίτος τομέας λύση ανάγκης;** Δηλαδή θα προτιμούσαμε το κράτος να ικανοποιούσε όλες τις ανάγκες των πολιτών ή μήπως ο τρίτος τομέας είναι γενικά καταλληλότερος στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών σε σχέση με το κράτος; Μπορεί να δώσει ο Τρίτος Τομέας ικανοποιητική απάντηση σε αυτό το «αίτημα-ορίζοντα»;

Για να απαντηθεί πειστικά αυτό το ερώτημα, ειδικά στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας, θα πρέπει να προχωρήσουμε σε σύγκριση Κράτους και Τρίτου Τομέα σε μία σειρά από επιμέρους διαστάσεις: Αυτές αφορούν στη σχέση κόστους-αποτελεσματικότητας, στις δυνατότητες ευελιξίας στη λήψη αποφάσεων και στο σχεδιασμό παρεμβάσεων, στην έννοια της «εμπιστοσύνης» που εμφανίζουν οι αποδέκτες της κοινωνικής φροντίδας, τη δυνατότητα πρόσβασης σε κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες, την επικέντρωση σε ιδιαίτερης φύσης ομάδες-στόχους, την προσαρμοστικότητα των υπηρεσιών στις ιδιαίτερες ανάγκες τους και τη δυνατότητα ενσωμάτωσης των αποδεκτών τη κοινωνικής φροντίδας στην κοινωνία.

5.1 Η σχέση κόστους-αποτελεσματικότητας

Οι κρατικές ή η μη κερδοσκοπικές οργανώσεις-μη κυβερνητικές οργανώσεις επιτυγχάνουν με μικρότερο κόστος λειτουργίας, καλύτερη ποιότητα παροχής υπηρεσιών;

Ίσως για τους αποδέκτες της κοινωνικής φροντίδας αυτή η διάσταση να έχει και το μικρότερο ενδιαφέρον, όμως ενδιαφέρει ιδιαίτερα τους σχεδιαστές κοινωνικής πολιτικής και γενικά τον κρατικό τομέα. Από τις συγκριτικές διατομεακές έρευνες σε παγκόσμιο επίπεδο, και οπουδήποτε η έννοια της συγκριτικής αξιολόγησης είναι σε κάποιο βαθμό επιστημονικά δικαιολογημένη, φανερώνεται ότι **το κόστος λειτουργίας των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων είναι γενικά χαμηλότερο από των κρατικών και γενικά παρέχουν καλύτερης ποιότητας υπηρεσίες**. Αυτό είναι διακριτό σε πεδία δραστηριότητας που δραστηριοποιούνται και οι τρεις τομείς (κράτος, αγορά, τρίτος τομέας) όπως στα νοσοκομεία (βλ. Marmor et al, 1987, Weisbrod, 1997) και στα σχολεία (βλ. Weisbrod, 1988, Ostrom and Davis, 1993). Ειδικότερα για τις κοινωνικές υπηρεσίες, ενδιαφέρον έχουν τα ευρήματα από διατομεακές έρευνες σε ηλικιωμένους στην Αγγλία. Τόσο στην παροχή φροντίδας στο σπίτι όσο και στη λειτουργία των παρόμοιων με τα ελληνικά «Κ.Α.Π.Η.», οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις λειτουργούν με μικρότερο κόστος και με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα (Kendall and Knapp, 2000). Αν και δεν πρέπει να γενικεύουμε αυτά τα ευρήματα σε διαφορετικά περιβάλλοντα, οι ενδείξεις είναι σαφείς ότι οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις σε διάφορα πεδία αποτελούν την αποδοτικότερη οργανωσιακή μορφή (σχέση κόστους- αποτελεσματικότητας, επίτευξη στόχων) σε σχέση με τις κρατικές και τις κερδοσκοπικές επιχειρήσεις. Αλλά, δεν θα πρέπει να θεωρούμε πάντα δεδομένο ότι σε δύο τυχαία επιλεγμένες οργανώσεις, μίας κρατικής και μίας μη κερδοσκοπικής ότι η σύγκριση είναι θετική πάντοτε υπέρ της δεύτερης. Πρέπει πάντοτε να προσδιορίζουμε «ποιες ακριβώς οργανώσεις είναι περισσότερο αποδοτικές σε σχέση με τις αντίστοιχες κρατικές και σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα, όχι γενικευτικά» (Ζάννης, 2004). Ωστόσο, με ένα αποτελεσματικό θεσμικό πλαίσιο που παρέχει κίνητρα ανάπτυξης, αλλά και ελέγχου στην έμμεση διανομή του κέρδους, οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις εμφανίζουν συγκριτικό πλεονέκτημα στη σχέση κόστους- αποτελεσματικότητας.

5.2 Εμπιστοσύνη

Ποιες οργανώσεις εμπιστεύονται περισσότερο οι πολίτες;

Αν έχουμε ένα παιδί με νοητική υστέρηση που πιστεύουμε ότι θα το φροντίζανε καλύτερα; Σ' ένα κρατικό ίδρυμα ή σ' έναν σύλλογο που δημιούργησαν

οι ίδιοι οι γονείς παιδιών με νοητική υστέρηση; Η απάντηση μάλλον είναι αναμενόμενη. Θα επιλέγαμε τον φορέα που πιστεύουμε ότι το παιδί μας θα έχει την καλύτερη δυνατή φροντίδα. Θα εμπιστευόμασταν περισσότερο το σύλλογο γονέων, γιατί ξέρουμε ότι δημιουργήθηκε από γονείς που ήθελαν να ελέγχουν την ποιότητα των υπηρεσιών που παρέχονται στα παιδιά τους. Για τέτοιου τύπου υπηρεσίες σε ευαίσθητες κατηγορίες του πληθυσμού, επιλέγουμε συνήθως φορείς που πραγματικά ενδιαφέρονται για τους αποδέκτες της κοινωνικής φροντίδας και δεν ρισκάρουμε να προτιμήσουμε έναν δημόσιο φορέα που δεν γνωρίζουμε αν ο επαγγελματίας δημόσιος υπάλληλος θα δείξει το ίδιο ενδιαφέρον για το παιδί μας.

Ο μη κερδοσκοπικός χαρακτήρας των οργανώσεων του Τρίτου Τομέα, δηλαδή «η μη διανομή του κέρδους» όταν αυτό προκύπτει, είναι και ένα «σημάδι» που παράγει μεγαλύτερη εμπιστοσύνη για τους καταναλωτές ότι δεν θα τους εξαπατήσουν, σε αντίθεση με τις εταιρίες του τομέα της αγοράς που πρωταρχικός στόχος τους είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους και με τις κρατικές που συνδέονται συχνά με τη νοοτροπία του δημοσίου υπαλλήλου και της αδιαφορίας. Κατά δεύτερο λόγο, πολλές οργανώσεις του Τρίτου Τομέα έχουν δημιουργηθεί από πρόσωπα που ενδιαφέρονται άμεσα για τον κοινωνικό σκοπό της οργάνωσης, γιατί την έχουν δημιουργήσει για να ελέγχουν οι ίδιοι την ποιότητα των υπηρεσιών που παρέχονται σε φιλικά και συγγενικά τους πρόσωπα (παιδιά, ηλικιωμένοι, άτομα με αναπηρίες κλπ.). Στην πολιτική οικονομία περιγράφονται και ως «συνασπισμοί καταναλωτών» που παράγουν κάποιο αγαθό για λογαριασμό τους. Αυτό επιτρέπει και σε τρίτα πρόσωπα να αποκαλύψουν τη ζήτησή τους για τα λεγόμενες «υπηρεσίες εμπιστοσύνης» (βλ. Ben Nér and Van Hoomisen, 1993). Σε παγκόσμιες έρευνες, έχει αποδειχτεί και εμπειρικά ότι οι πολίτες εμπιστεύονται περισσότερο τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις (βλ. Weisbrod, 1988, Young, 1998)

5.3 Προσβασιμότητα σε ειδικές κατηγορίες του πληθυσμού και προσαρμοστικότητα στις ιδιαίτερες ανάγκες τους

Οι αποδέκτες των κοινωνικών υπηρεσιών είναι κυρίως κοινωνικές κατηγορίες που βιώνουν ή απειλούνται με κοινωνικό αποκλεισμό. Ας σκεφτούμε «πόσο εύκολο είναι ένας φορέας του Aids να πλησιάσει ένα ειδικευμένο κρατικό ίδρυμα» ή ένας Τσιγγάνος να πάει σε ένα νοσοκομείο για να κάνει εξετάσεις;

Η ευαίσθητη ψυχική ισορροπία ενός φορέα του Η.Ι.Υ., μπορεί να διαταραχθεί από μία σειρά λόγων, όπως η συμπεριφορά των ιατρών, το περιβάλλον του κρατικού ιδρύματος, ακόμα και από τρόπο που θα τον «κοιτάξει» μία νοσοκόμα στο χώρο αναμονής. Είναι ο καθένας απ' αυτούς ένας σημαντικός λόγος να εγκαταλείψει την προσπάθεια για να αναζητήσει βοήθεια. Τα κρατικά ιδρύματα δεν φημίζονται κατά κανόνα γι' αυτή την «ζεστασιά» που μπορεί να προσφέρει μία μη κερδοσκοπική οργάνωση που έχει δημιουργηθεί για να προσαρμόζεται σ' όλες αυτές τις ιδιαίτερες πτυχές και ανάγκες ενός ανθρώπου που είναι φορέας του Aids.

Οι Τσιγγάνοι είναι μία κατηγορία του πληθυσμού που συνήθως μόνο όταν έχουν πολύ σοβαρά προβλήματα υγείας πλησιάζουν τα νοσοκομεία. Τα αισθάνονται ως «εχθρικά περιβάλλοντα» στα οποία διαπιστώνουν ότι δεν τους αντιμετωπίζουν ισότιμα, αλλά συχνά ρατσιστικά, ως «δεύτερης κατηγορίας πολίτες». Το αποτέλεσμα είναι να «παραμένουν» στις κοινότητές τους ενώ έχουν ανάγκη ιατρικής βοήθειας. Θα πρέπει όχι μόνο η ιατρική φροντίδα να έλθει κοντά σ' αυτούς, αλλά και να καταλάβουν ότι οι «ιατροί» πραγματικά ενδιαφέρονται για τους ίδιους και δεν το κάνουν ως «αγγαρεία». Μία ιατρική υπηρεσία χρειάζεται να φτάσει κοντά στις κοινότητες των Τσιγγάνων, να δείξουν οι ιατροί πραγματικό ενδιαφέρον για την υγεία τους, να τους φερθούν με αξιοπρέπεια, αλλά και να γνωρίζουν την κουλτούρα των τσιγγάνων έτσι ώστε να μην τους προσβάλλουν, αθέλητα με πράξεις ή παραλήψεις τους, ή λόγω άγνοιας. Χρειάζεται εξειδίκευση και προσαρμογή στις ανάγκες των αποδεκτών της φροντίδας.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, όπως έχει αναφερθεί στο πρώτο κεφάλαιο, λειτουργεί συχνά αμφίδρομα: Δεν περιθωριοποιεί μόνο η κοινωνία πολλούς ανθρώπους, αλλά και οι ίδιοι οι άνθρωποι συχνά «αυτοαποκλείονται» για μία σειρά από λόγους είτε φυσικής ανεπάρκειας είτε επειδή είναι φορείς κάποιου κοινωνικού στίγματος και γιατί αισθάνονται μειονεκτικά. Συνεπώς, μία οργάνωση δεν αρκεί να προσφέρει καλής ποιότητας κοινωνικές υπηρεσίες, πρέπει να είναι ελκυστική για τους «πελάτες» της, αλλά και να διευκολύνει την πρόσβασή τους σ' αυτές. Εδώ η «προσβασιμότητα» και η «προσαρμοστικότητα» είναι οι έννοιες κλειδιά ώστε να επιτύχει μία κοινωνική υπηρεσία στην αποστολή της και οι οργανώσεις του Τρίτου Τομέα έχουν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με το κράτος που εντοπίζεται, όπως αναφέρουν οι Billis και Glennerster, στις εξής διαστάσεις:

- Την οικονομική: Δηλαδή σε πελάτες που δεν έχουν οικονομική άνεση..

- Την ατομική- προσωπική: Στα άτομα που δεν έχουν τη φυσική δυνατότητα να απευθυνθούν στο κράτος και στην αγορά (παιδιά, ηλικιωμένοι, άτομα με ψυχικά προβλήματα και αναπηρίες)
- Την κοινωνική: Εκείνες οι κατηγορίες που βιώνουν τον ρατσισμό και τον κοινωνικό στιγματισμό (ομοφυλόφιλοι, μειονότητες κ.α.)
- Την τοπική/ ή του τόπου διαμονής: Απομακρυσμένες κοινότητες και γκέτο (Billis and Glennerster, 1998).

Οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις έχουν το συγκριτικό πλεονέκτημα να πλησιάσουν αυτές τις κατηγορίες, με γνησιότερο ενδιαφέρον για τα προβλήματά τους, αλλά και γιατί θεωρούνται περισσότερο αξιόπιστες σε σχέση με το κράτος και τις κερδοσκοπικές επιχειρήσεις.

5.4 Ευελιξία-επικέντρωση

Οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις έχουν το πλεονέκτημα της ευελιξίας, καθώς είναι κατά κανόνα μικρότερες σε μέγεθος από αντίστοιχες κρατικές υπηρεσίες, με ηπιότερη γραφειοκρατία και έχουν το σημαντικό πλεονέκτημα να λαμβάνουν ταχύτερα αποφάσεις και να αναπροσαρμόζουν τις πολιτικές τους ώστε να ανταποκρίνονται πιο ικανοποιητικά στις μεταβαλλόμενες ανάγκες των πελατών τους. Επιπλέον, οι περισσότερες μη κερδοσκοπικές οργανώσεις στο πεδίο των κοινωνικών υπηρεσιών είναι συνήθως επικεντρωμένες σε συγκεκριμένες κατηγορίες-στόχους της κοινωνικής φροντίδας και όχι σε πολλαπλούς. Αυτή η επικέντρωση ευνοεί την εξειδίκευση, τη διαρκή προσαρμογή, αλλά και την παραγωγή τεχνογνωσίας.

6. Αναπτύσσοντας Συνοδευτικές Υποστηρικτικές Υπηρεσίες σε κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες δια του Τρίτου Τομέα. Η λογική και η «φιλοσοφία» της παρέμβασης

Οι νέες κοινωνικές ανάγκες υπερβαίνουν τις δυνατότητες των παραδοσιακών μορφών των κοινωνικών υπηρεσιών. Η κοινωνική φροντίδα είναι πλέον αναχρονιστική, ακόμα και ανθρωπιστική, όταν περιορίζεται μόνο στη συντήρηση, στην προστασία και στη βιολογική αναπαραγωγή των αποδεκτών της. Ο στόχος ή η «κατεύθυνση-ορίζοντας» απαιτεί να εντάξουμε ή να επανεντάξουμε τις ιδιαίτερες κατηγορίες στις κοινότητες ή στην κοινωνία των «φυσιολογικών». Αυτό αφορά όμως σε μία πολυδιάστατη διαδικασία και σ' έναν νέο προσανατολισμό των κοινωνικών υπηρεσιών. Σημαίνει **ανάπτυξη και σχεδιασμό Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών που να στοχεύουν στα εξής δύο επίπεδα:**

α) **Στην εμπύχωση και στην ενδυνάμωση του αποδέκτη των κοινωνικών υπηρεσιών, καθώς και στην πολύπλευρη υποστήριξή του που να είναι βασισμένη και προσαρμοσμένη στις ειδικές ανάγκες και στις ειδικές δεξιότητές του, ώστε να ενταχθεί με ισότιμους όρους στην κοινωνία.** Εδώ όμως απαιτείται η νέα αντίληψη για την κοινωνική φροντίδα, εξωστρεφή ως προς τον προσανατολισμό της και φυσικά ατομοκεντρική. Θα πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε ανθρώπου, ώστε να είναι επιτυχής στρατηγική ένταξης ή επανένταξης του στην κοινωνία.

β) **Την προετοιμασία της κοινωνίας να τον αποδεχτεί και να τον εντάξει ισότιμα.** Στόχος δεν είναι μόνο το πώς θα εξατομικεύσουμε τη «στρατηγική» της Συνοδείας, αλλά και να συμβάλλουμε στη διαμόρφωση του ευρύτερου περιβάλλοντος, ώστε να υπάρξει ένα ευνοϊκό πλαίσιο για την αποδοχή ενός ατόμου από το κοινωνικό σύνολο. Για παράδειγμα, οι εξατομικευμένες υπηρεσίες συνοδείας ενός ατόμου με κινητικά προβλήματα που έχουν ως βασικό στόχο την εύρεση μίας θέσης εργασίας, δεν εξαρτάται μόνο από το πόσο καλά σχεδιασμένη είναι η ατομική στρατηγική ενσωμάτωσής του, αλλά και από το πόσο «γόνιμο» είναι το περιβάλλον, το αν η ίδια η κοινωνία είναι προετοιμασμένη να δεχθεί αυτό το άτομο ισότιμα.

Σε αυτό το πεδίο οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις έχουν δύο καταλυτικά πλεονεκτήματα: Ως θεσμοποιημένη έκφραση της κοινωνίας των πολιτών επηρεάζουν τη διαμόρφωση των συλλογικών παραστάσεων στην κοινωνία «από μέσα» και δεν επεμβαίνουν εξωτερικά στην κοινή γνώμη, όπως το κράτος. Αυτό μπορεί να γίνει

αντιληπτό με ένα απλό παράδειγμα: Είναι περισσότερο πιθανό να γίνει αποδεκτός σε μία κοινότητα ένας «διαφορετικός» άνθρωπος αν μας δουν να του κάνουμε παρέα, να συζητάμε, να πίνουμε καφέ μαζί του, παρά αν κάθεται αυτός ο άνθρωπος μόνος του σ' ένα τραπέζι και να έλθει κάποιος «ειδικός» να μας εξηγήσει «γιατί κάνουμε λάθος» που δεν τον κάνουμε παρέα. Η μη κερδοσκοπική οργάνωση ως μέρος της κοινωνίας λειτουργεί περισσότερο ως φίλος, παρά ως ειδικός που «διδάσκει» την κοινότητα γιατί πρέπει να τον αποδεχτεί...

Το δεύτερο πλεονέκτημα αποτελεί συνέχεια της ανάπτυξης των Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών, διαμορφώνοντας τη συνείδηση στους άλλους πολίτες ότι οι αποδέκτες της κοινωνικής φροντίδας γεννιούνται και κοινωνικοποιούνται μέσα στην κοινωνία και γι' αυτό η ενσωμάτωση δεν αποτελεί μία εμβόλιμη διαδικασία που συντελείται από ένα χρονικό σημείο μετά, αλλά οι αποδέκτες της αποτελούν οργανικό κομμάτι της κοινωνίας από τη στιγμή της γέννησής τους. Και αυτή η διαδικασία έχει ευεργετικές συνέπειες τόσο για το ίδιο το άτομο όσο και για το κοινωνικό του περιβάλλον. Ο αποδέκτης βιώνει την ενσωμάτωσή του ως μία φυσιολογική διαδικασία, ενώ το περιβάλλον μέσα από τη συνεχή επαφή και αλληλεπίδραση τον αποδέχεται σταδιακά και τον ενσωματώνει. Για παράδειγμα, ένα άτομο με νοητική υστέρηση που μεγαλώνει σε μία γειτονιά, με τον καιρό ο κοινωνικός περίγυρος το γνωρίζει, το αποδέχεται, το θεωρεί «διαφορετικό» μεν, αλλά εξοικειώνεται με την παρουσία του, τον θεωρεί ως έναν άνθρωπο της «γειτονιάς». Με αυτόν τον τρόπο, σταδιακά μεταβάλλονται και οι κοινωνικές παραστάσεις για τον «διαφορετικό» άνθρωπο, καταπολεμώντας το στερεότυπο του «μη φυσιολογικού» για τον οποίο μιλήσαμε στην πρώτη ενότητα του βιβλίου.

Σε αυτές τις διαδικασίες, βέβαια, **η μη κερδοσκοπική οργάνωση έχει περισσότερο το ρόλο του υποστηριχτή και λιγότερο του προστάτη.** Σ' αυτή τη διάσταση, ο νέος ρόλος του κράτους περιορίζεται στο να παρεμβαίνει τόσο όσο χρειάζεται για να δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις στο κοινωνικό περιβάλλον ώστε να ευδοκιμεί αυτή τη διαδικασία, αλλά και να στηρίζει οικονομικά την «έξοδο» των αποδεκτών της κοινωνικής φροντίδας στην κοινωνία.

Οι Berger και Neuhaus, αναφερόμενοι στις ενδιάμεσες δομές των κοινωνιών που σήμερα ονομάζουμε κυρίως τον «τρίτο τομέα» διατύπωσαν το 1977 μία διορατική άποψη που είναι σήμερα επίκαιρη όσο ποτέ.: «Αν αυτοί οι θεσμοί (οι Μ.Κ.Ο.) αναγνωρίζονταν με μεγαλύτερη φαντασία από τη δημόσια πολιτική, οι

άνθρωποι θα αισθάνονταν πιο πολύ τη ζεστασιά του σπιτιού σε μία κοινωνία και η πολιτική εντολή θα είχε πιο ουσιαστική έννοια» (Berger and Neuhaus, 1977: 241).

7. Μία νέα αντίληψη για τις κοινωνικές υπηρεσίες μέσα από τις οργανώσεις του Τρίτου Τομέα

Μέσα από αυτό το νέο πρίσμα για την κοινωνική φροντίδα, στη βάση της ουσιαστικής καταλληλότητας των οργανώσεων του τρίτου τομέα σε σύγκριση με το κράτος, προτείνεται ένα γενικό μοντέλο για την ανάπτυξη των κοινωνικών υπηρεσιών. Το μοντέλο αυτό δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως κανόνας, αλλά ως ένα παράδειγμα προς την κατεύθυνση αναδιοργάνωσης των συστημάτων κοινωνικής φροντίδας:

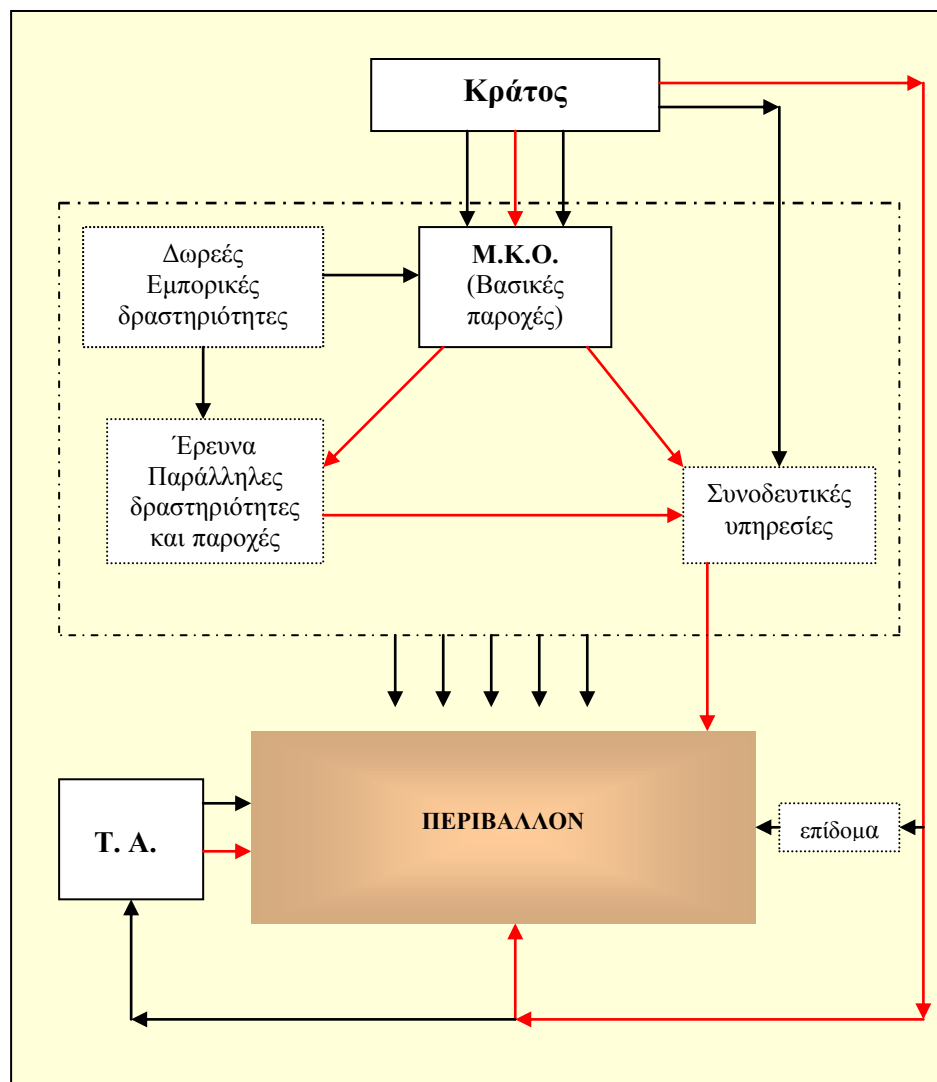
Ο βασικός πυλώνας για την οικοδόμηση του μοντέλου, αφορά στο «ποιές δυνατότητες έχει κάθε τομέας για να συμβάλει συμπληρωματικά» στην παροχή κοινωνικής φροντίδας, αλλά και στην ανάπτυξη των Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών.

Στο σχεδιάγραμμα 2, τα κόκκινα βέλη συμβολίζουν τις «παροχές σε χρήμα», ενώ τα μαύρα βέλη «τις παροχές σε είδος». Οι μη κυβερνητικές- μη κερδοσκοπικές οργανώσεις στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας συνθέτουν το κύριο πλαίσιο που παρέχονται υπηρεσίες στο εσωτερικό τους, αλλά αποτελούν και την αφετηρία που σχεδιάζονται και πραγματοποιούνται οι Συνοδευτικές Υποστηρικτικές Υπηρεσίες.

Ο αποτελεσματικός ρόλος του κράτους είναι να παρέχει τους απολύτως απαραίτητους οικονομικούς πόρους, αλλά και τις υποδομές στις Μ.Κ.Ο. ώστε να μπορέσουν να λειτουργήσουν, αλλά και να τις υποβοηθή με παροχή τεχνογνωσίας μέσω επιμορφωτικών προγραμμάτων ώστε να μπορέσουν να λειτουργούν πιο αποτελεσματικά. Παράλληλα, το κράτος θα πρέπει να παρέχει επίδομα απευθείας στους αποδέκτες της φροντίδας, αλλά και να παρέχει κίνητρα στην τοπική αυτοδιοίκηση και στην τοπική κοινωνία για να διαμορφώσουν ένα ευνοϊκό περιβάλλον για την αποδοχή των αποδεκτών. Δηλαδή το κράτος θα πρέπει προσαρμοστεί σ' αυτά που έχει δυνατότητα να «πράξει καλύτερα». Το οικονομικό κόστος εκτιμάται ότι θα είναι αισθητά χαμηλότερο για τον κρατικό προϋπολογισμό, σε σχέση με την παροχή υπηρεσιών από το ίδιο το κράτος, αλλά και με τα χρήματα

αυτά θα παρέχονται ουσιαστικότερες και καλύτερες υπηρεσίες σε πολλές κατηγορίες ατόμων στην κοινωνική φροντίδα.

Οι Μ.Κ.Ο. «απαλλαγμένες» από το άγχος της οικονομικής επιβίωσης, αναλαμβάνουν να βρουν πρόσθετους πόρους από δωρεές και ενισχύσεις από τους πολίτες και τις επιχειρήσεις της αγοράς στο πλαίσιο της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, για να εμπλουτίσουν και να αναβαθμίσουν τις παροχές τους προς τους αποδέκτες των υπηρεσιών, για να αναπτύξουν νέες μεθόδους και τεχνικές βάσει της εμπειρίας τους και σε συνεργασία με πανεπιστημιακά ιδρύματα, αλλά και να σχεδιάζουν και να παρέχουν εξατομικευμένα προγράμματα Σ.Υ.Υ. Οι υπηρεσίες αυτές θα «οδηγούν» τα άτομα στην κοινότητα, όπου θα διαμορφώνεται ένα ευνοϊκότερο περιβάλλον, με τη συνδρομή των κεντρικών κρατικών υπηρεσιών και της τοπικής αυτοδιοίκησης και μ' αυτόν τον τρόπο οι Υπηρεσίες Συνοδείας θα έχουν επιτυχέστερα και μονιμότερα αποτελέσματα.

Επίλογος

Στα τρία πρώτα κεφάλαια του βιβλίου διαπιστώνεται ότι «ο κόσμος» μας αλλάζει, ότι αλλάζουν τα δεδομένα σ' ολόκληρο το φάσμα κοινωνικής και οικονομικής ζωής των σύγχρονων κοινωνιών. Μέσα απ' αυτές τις εξελίξεις που συντελούνται σε παγκόσμιο επίπεδο, μεταβάλλεται και ο τρόπος που θεωρούμε τα κοινωνικά προβλήματα, αλλά και οι προσανατολισμοί που χαράσσονται για την αντιμετώπισή τους.

Η ανάπτυξη του Τρίτου Τομέα δεν είναι ένα προσωρινό φαινόμενο στη «στροφή της ιστορίας», γιατί διαπιστώνεται ότι υπό τις κατάλληλες προϋποθέσεις, μπορεί να ανταποκριθεί καλύτερα σε μία σειρά από διαφορετικής φύσης σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες, αποτελώντας μία «διέξοδο» στις ανεπάρκειες του κράτους και στον μονοδιάστατο «κερδοσκοπισμό» της καπιταλιστικής κοινωνίας, ενεργοποιώντας τους ίδιους τους πολίτες για την αντιμετώπιση των «δικών τους» προβλημάτων, αλλά και των προβλημάτων συνανθρώπων τους.

Σύνοψη

Ο Τρίτος Τομέας καταλαμβάνει έναν διακριτό χώρο στις σύγχρονες κοινωνίες. Έναν χώρο που προκύπτει από τις ανεπάρκειες ικανοποίησης μίας σειράς κοινωνικών αναγκών των σύγχρονων κοινωνιών. Αλλά οι μη κερδοσκοπικές-μη κυβερνητικές οργανώσεις δεν αποτελούν μία απλά μία «λύση ανάγκης». Λόγω των κύριων οργανωσιακών τους χαρακτηριστικών, έχουν μία σειρά από συγκριτικά πλεονεκτήματα σε σχέση με τις κρατικές οργανώσεις και τις οργανώσεις της αγοράς ιδιαίτερα στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας. Τα «οργανωσιακά πλεονεκτήματά» τους εντοπίζονται στις εξής διαστάσεις: Στη σχέση κόστους- αποτελεσματικότητας, στις δυνατότητες ευελιξίας στη λήψη αποφάσεων και στο σχεδιασμό παρεμβάσεων, στη μεγαλύτερη εμπιστοσύνη του κοινού προς αυτές, στη δυνατότητα πρόσβασης σε κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες, στην επικέντρωση σε ιδιαίτερης φύσης ομάδες-στόχους, στην προσαρμοστικότητα των υπηρεσιών στις ιδιαίτερες ανάγκες τους και στη δυνατότητα ενσωμάτωσης των αποδεκτών τη κοινωνικής φροντίδας στην κοινωνία. Γενικότερα οι Μ.Κ.Ο. είναι καταλληλότερες στην παροχή υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας σε σχέση με το κράτος, όπως και στην ανάπτυξη

Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών που στοχεύουν στην κοινωνική ενσωμάτωση ατόμων που βιώνουν ή απειλούνται με κοινωνικό αποκλεισμό.

Ο συγγραφέας

Ο Παναγιώτης Ζάννης έχει σπουδάσει Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνική Ανθρωπολογία και είναι Διδάκτωρ του τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Είναι ιδρυτικό μέλος και Πρόεδρος της Μ.Κ.Ο. Κοινωνικής Παρέμβασης και Σχεδιασμού «Αθηνά». Έχει δημοσιεύσει κείμενα σε επιστημονικά περιοδικά, σε συλλογικούς τόμους, καθώς και εισηγήσεις σε εγχώρια και διεθνή επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες και, έχει διατελέσει υπεύθυνος εμπειρικών κοινωνικών ερευνών. Διδάσκει Τρίτο Τομέα, Σχεδιασμό Κοινωνικής Πολιτικής, Κοινωνιολογία, Διοίκηση Μ.Κ.Ο. και Οργανισμών Κοινωνικής Πολιτικής στην Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, στα Τ.Ε.Ι Μεσολογγίου και Αθήνας και σε μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών. Εργάζεται παράλληλα ως επιστημονικός σύμβουλος, εμπειρογνώμονας και υπεύθυνος επιστημονικών προγραμμάτων στα ανωτέρω επιστημονικά πεδία.

Επικοινωνία: pzannis@athena-net.gr

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Adler M. W. (1988), “Relations Between Government and Nonprofit Organizations”, στο: Connors T. D. (ed), *The Nonprofit Organization Handbook*, New York: McGraw- Hill, 9.1- 9.9
- Anheier H., Seibel W. (eds) (1990), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter
- Bauer T. (1990), “Nonprofit Organizations in International Perspective”, στο: Anheier and Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, 271-276
- Ben Ner A., Van Hoomisen T. (1993), “Nonprofit Organizations in the Mixed Economy: A Demand and Supply Analysis”, στο: Ben Ner A. and Gui B. (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan: Michigan University Press, 27- 58
- Berger P., Neuhaus R. (1977), “To Empower People: The Role of Mediating Structures in Public Policy”, στο: S. Ott (ed), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, 240 –250
- Billis D., Glennerster H. (1998), “Human Services and the Voluntary Sector: Towards a Theory of Comparative Advantage”, *Journal of Social Policy*, 27, 1, 79- 98
- Block S. (1990), “A History of the Discipline”, στο: S. Ott (ed), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, 97- 111
- Clotfelter C. (1992), “The Distributional Consequences of Nonprofit Activities”, στο: C. Clotfelter (ed), *Who Benefits From the Nonprofit Sector?*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1- 23
- Cnaan R, Kasternakis A., et al (1993), “Religious People, Religious Congregations and Voluntarism in Human Services: Is there a Link?”, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 22, no 1, 33- 51

- Cnaan R., Handy F., et al (1996), "Defining Who is a Volunteer: Conceptual and Empirical Considerations", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 25, no 3, 364- 383
- Corbin J. (1999), "A Study of Factors Influencing the Growth of Nonprofits in Social Services", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 28, no 3, 296-314
- Dichter T. (1999), "Globalization and its Effects on Ngos: Efflorescence or a Blurring of Roles and Relevance?", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 28, no 4, Supplement
- Ferris J. (1993), "The Double- Edged Sword of Social Service Contracting: Public Accountability Versus Nonprofit Autonomy", στο: S. Ott (ed), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, 391– 398
- Grefe, X., (2003), "Innovation, Value Added, and Evaluation in the Third System: A European Perspective", in the *Third Sector in a Changing Economy*, OECD, p.p. 189-217
- Hammack D., Young D. (eds) (1993), *Nonprofit Organizations in a Market Economy*, San Francisco: Jossey- Bass Publishers
- James E. (1990), "Economic Theories of the Nonprofit Sector: A Comparative Perspective, στο: Anheier H., Seibel W. (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, 21- 30
- Jenks C. (1987), "Who Gives What?", στο: W. Powell (ed), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, 321- 339
- Kendall J., Knapp, M. (2000), *The Third Sector and Welfare State: Modernization. Inputs, Activities and Comparative Performance*, *Civil Society Working Paper no 14*, L.S.E.
- Knapp M., Robertson E., et al (1990), "Public Money, Voluntary Action: Whose Welfare?", στο: Anheier H., Seibel W. (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, 183- 218
- Lowenberg F. (1994), "On the Development of Philanthropic Institutions in Ancient Judaism: Provision for Poor Travelers", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 23, no 3, 193- 207
- Marmor T., Schlesinger M., et al (1987), "Nonprofit Organizations and Health Care", στο: W. Powell (ed), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, 221- 239
- Ostrom E., Davis G. (1993), "Nonprofit Organizations as Alternatives and Complements in a Mixed Economy", στο: Hammack D., Young D. (eds), *Nonprofit Organizations in a Market Economy*, San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 23- 54
- Salamon L., Anheier H. (1992), "In Search of the Non-Profit Sector I: The Question of Definitions", *Voluntas*, vol 3, no 2, 125-152
- Salamon L., Sokolowski S. W., et al (2000), "Social Origins of Civil Society. An Overview", Working Papers of the John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, no 38, Baltimore: The John Hopkins Center for Civil Society Studies
- Simon J. (1990), "Modern Welfare State Policy Toward the Nonprofit Sector: Some Efficiency- Equity Dilemmas", στο: Anheier H., Seibel W. (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, 31- 43

- Weisbrod B. (1988), *The Nonprofit Economy*, London and Cambridge: Harvard University Press.
- Weisbrod B. (1997), "The Future of Nonprofit Sector: Its Entwinning with private Enterprise and Government", στο: S. Ott (ed), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, 399- 415
- Young D. (1998), "Contract Failure Theory", στο: S. Ott (ed), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, 193- 196
- Young D. (2000), "Alternative Models of Government- Nonprofit Sector Relations: Theoretical and International Perspectives", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 29, no 1, 149- 172
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1997), *Ανακοίνωση για την Προώθηση του Ρόλου των Σωματείων και Ιδρυμάτων στην Ευρώπη*, Λουξεμβούργο: Ευρωπαϊκές Κοινότητες
- Ζάννης, Π. (2004), «Εθελοντής και Εθελοντική Εργασία: Το «Δέον» και το «Είναι», *Κοινωνική Εργασία. Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 75, χ. 19, σ.σ. 167- 178
- Ζάννης, Π. (2005), «Τρίτος Τομέας και Κοινωνική Πολιτική: Μύθοι και Πραγματικότητες», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος Ι', τ. 40, σ.σ. 101-128, Athena-net, paper no .....
- Μουζέλης, Ν. (2004), «Τι είναι η Κοινωνία των Πολιτών;», *Εθελοντική Έκφραση*, τόμος 1, τεύχος 2, σ.σ. 5-7
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2004), «Η Κοινωνία των πολιτών στη Ελλάδα. Ατροφική ή Αφανής;», Στο Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα: Ποταμός